

УДК 633.854.78(092)

Р. О. Косенко

ОСНОВНІ НАУКОВІ ЗДОБУТКИ І ВНЕСОК А. Д. ГУМЕНЮКА У РОЗВИТОК СЕЛЕКЦІЇ СОНЯШНИКУ В УКРАЇНІ

У 2017 році виповниться 90 років кандидату с.-г. наук Анатолію Дмитровичу Гуменюку – вітчизняному селекціонеру, вченому, який більше 50 років свого творчого життя присвятив Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН України і селекції соняшнику. Він є автором численних наукових праць і рекомендацій з питань селекції, насінництва й агротехніки вирощування соняшнику. Його заслуга як ученого полягає, передусім, у розробці та теоретичному обґрунтуванні методів створення високоолійних сортів цієї культури. Також селекціонеру на практиці вдалося досягти біологічного максимуму вмісту олії в насінні сортів-популяцій соняшнику: за роки роботи в інституті (1960 – 2006 рр.) ним створено і районовано в Україні низку сортів з олійністю насіння 55 – 59 %. Створені вченим окремі форми соняшнику містили від 58 до 60 % олії в насінні.

Ключові слова: А. Д. Гуменюк, біографістика, історія аграрної науки, селекція соняшнику, сорти, гібриди соняшнику

Мета роботи – дослідити і систематизувати біографічні дані А. Д. Гуменюка, сформулювати авторську думку щодо наукових здобутків і внеску ученого в розвиток вітчизняної селекції соняшнику.

На теперішній час узагальнені бібліографічні та історіографічні дані про життя, творчий шлях у науці, основні наукові здобутки кандидата с.-г. наук А. Д. Гуменюка відсутні. Постать цього вченого майже не висвітлена, а між тим він є яскравим представником Харківської школи селекціонерів, якому судилося стояти на історичному етапі зламу епох в селекції соняшнику в Україні – етапі переходу від популяційної до гетерозисної селекції.

А. Д. Гуменюк народився 7 серпня 1927 року в м. Чугуїв Харківської області в родині військового. У зв'язку з родом діяльності батька сім'я часто переїздила. До Першої світової війни проживали в Молдові (Тирасполь, Дубоссари), Волинській обл. (Нововолинськ, Ковель). З 1941 по 1944 рр. А. Д. Гуменюк знаходився в евакуації в селі Кзил-Октябрь Талди-Курганського району Алма-Атинської області (Казахстан), де працював на сільськогосподарських роботах. У 1944 році в 17-річному віці вступив до лав Радянської армії. З 1944 по 1945 рр. служив у Сталінградському (нині – м. Волгоград, РФ) танковому училищі; у вересні 1945 року Анатолія Дмитровича було демобілізовано за станом здоров'я. Він повернувся до Харкова, де з 1946 по 1949 рр. навчався у Харківській вечірній школі робочої молоді. У 1949 році А. Д. Гуменюк вступає до Харківського СГІ ім. В. В. Докучаєва, який закінчив у 1954 році і здобув спеціальність “учений агроном-селекціонер-семеновод” [1]. Впродовж 1954 – 1955 рр. працював агрономом у м. Рибниця (Молдова) на сортодільниці, з 1955 по 1956 рр. – на посаді агронома плодощового відділу в Харківському заготівельному управлінні, у 1956 – 1957 рр. – в Черкаській обл. у Державному Золотоніському опорному пункті з топінамбуру Українського інституту землеробства. У грудні 1957 року вступає до аспірантури Українського НДІ рослинництва, селекції і генетики (УНДІРСГ) ім. В. Я. Юр'єва ВАСГНІЛ за спеціальністю “селекція сільськогосподарських рослин”. Після закінчення аспірантури (1960 р.) працював на посаді молодшого наукового співробітника лабораторії селекції соняшнику, з 1964 року – на посаді старшого наукового співробітника зазначеного інституту. Цього ж року захистив кандидатську дисертацію за темою: “Изучение естественного и искусственного формообразования при селекции подсолнечника на скороспелость” [1, с. 33] і отримав науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук.

У серпні 1973 року А. Д. Гуменюка призначено завідувачем лабораторії селекції олійних культур УНДІРСГ ім. В. Я. Юр'єва ВАСГНІЛ. На цій посаді він змінив свого колишнього наукового керівника і наставника В. Г. Вольфа, і майже 20 років (до 1991 р.) очолював ввірену йому лабораторію. Під час опрацювання наукової літератури виявлено деякі розбіжності: в книзі “Юр'ївська школа рослинників (1908 – 2008)” вказано 1972 рік як рік, з якого А. Д. Гуменюк почав працювати на посаді завідувача [2, с. 78]. Покладаємося на першоджерела, тому вважаємо, що датою вступу на посаду завідувача лабораторії є серпень 1973 року, що відображено у витязі з наказу [1, с. 24], в особовому листку з обліку кадрів [1, с. 44] та в автобіографії [1, с. 45].

Учений продовжив роботи з селекції соняшнику, започатковані В. Г. Вольфом: досліджував рослину на продуктивність і олійність. Під керівництвом А. Д. Гуменюка було розроблено та теоретично обґрунтовано методи створення високоолійних сортів соняшнику, що дали свої результати: за понад 50 років роботи ним створено сорти з олійністю до 60 %.

А. Д. Гуменюк є автором 7 сортів соняшнику (Харьковский 40, Харьковский 50, Харьковский 75, Харьковский 100, Харьковский 101, Харьковский скороспелый, Ранок). Скоростиглий сорт Ранок мав підвищений вміст білка (24 – 27 %), внесений до Реєстру сортів рослин України на 2003 рік. Учений був переконаний у необхідності створення і покращення не тільки високоолійних, а й скоростиглих форм [2, с. 78]. Він аргументував це тим, що ранньостиглі сорти здатні забезпечити природне висихання насіння на корню і, таким чином, призвести до зниження вологості в період господарської стиглості; вважав, що такі форми зможуть слугувати культурою, яка займатиме пар в деяких районах України [3, с. 316]. Цікаво, що питання є дискусійним і на теперішній час, щоправда, стосується вже не сортів, а гібридів соняшнику. Наразі

створено низку суперультраскоростиглих (СУР) гібридів, серед напрямів застосування яких розглядається в тому числі й використання їх як попередників [4, 5].

Створений А. Д. Гуменюком і переданий на держсортотипування у 1973 р. ранньостиглий сорт соняшнику Харківський 50 досягав на 4 – 6 діб раніше за сорт Армавирский 3497 улучшенный [6], мав рівень врожайності 30 – 35 ц/га, олійності – 58 – 60 % [1, с. 38]. Дійсно, селекціонеру фактично вдалося досягти біологічного бар'єру вмісту олії в насінні сортів-популяцій соняшнику. І хоча серед напрямів роботи лабораторії, яку він очолював, окрім створення сортів, вже проводилися дослідження зі створення гібридів, А. Д. Гуменюк, власне, тривалий час залишався прихильником популяційної селекції. Наприклад, у 1980 р. він наголошує (наведено мовою оригіналу): *“...Главная проблема, которая стоит перед селекционерами – создавать новые высокоурожайные и высокомасличные сорта для интенсификации сельскохозяйственного производства”* [6, с. 25 – 27]. Вчений перш за все орієнтувався на традиційні методи (насамперед, В. С. Пустовойта, з яким був знайомий особисто і підтримував постійні ділові стосунки, так як Пустовойт координував селекцію соняшнику в колишньому СРСР) зі створення нових високоврожайних та високоолійних сортів. Серед інших чинників його наукових переконань, вважаємо і той факт, що А. Д. Гуменюк уже мав власні успіхи за напрямом створення сортів, може тому на той час не вбачав перспектив у створенні гетерозисних гібридів, а намагався розвинути власні напрацювання.

В 1974 році А. Д. Гуменюк був учасником VI Міжнародної конференції з проблем соняшнику (Румунія), а в 1981 р. перебував у Югославії в службовому відрядженні щодо питань селекції гібридного соняшнику за темою *“Создание высокопродуктивных, устойчивых к болезням и вредителям гибридов подсолнечника и разработка приемов их возделывания на семенные цели”*.

Роки пошуків, розвиток науки за кордоном, обмін досвідом з іншими вченими під час закордонних відряджень, започатковані вітчизняні інновації з гетерозисної селекції соняшнику і перші практичні результати у цьому напрямі змусили Анатолія Дмитровича змінити свою думку щодо гібридної селекції соняшнику. У віднайденому оригіналі *“Звіту про роботу завідуючого лабораторії селекції соняшнику А. Д. Гуменюка за 1984 – 1988 рр.”* автор зазначає (наведено мовою оригіналу): *“... Считаю, что на перспективу необходимо усилить селекционную работу по гибриднему подсолнечнику и ее проводить комплексно... А. Д. Гуменюк. Подпис”* [1, с. 53]. На думку автора, окрім наведених можливих чинників, що вплинули на еволюцію поглядів Анатолія Дмитровича стосовно питання *“соняшник: сорти чи гібриди?”*, важливим є ще один. На той момент в його підрозділі працював тоді ще молодий учений В. В. Кириченко, який був переконаний, що гібридна селекція соняшнику має стратегічні перспективи і мав власні напрацювання у напрямі створення саме гібридів. Тож наукове опонування, наукова полеміка між ученими, різні точки зору, більше того – зіткнення двох різних шкіл (традиційної і сучасної) – призвели, за великим рахунком, до успіху, до тих результатів, що стали передумовою становлення селекції гібридного соняшнику не тільки в Харкові, а й в Україні.

А. Д. Гуменюк є співавтором гібридів соняшнику Харківський 49, Харківський 58, Зустріч, Світоч, Погляд, які було передано на державне сортотипування у 1989, 1991, 1992, 1993, 1995 роках відповідно. Гібрид Харківський 49 свого часу займав великі площі й користувався попитом в тому числі й через те, що мав майже унікальну низькорослість. Гібриди Харківський 58 і Зустріч було внесено до Реєстру сортів рослин на 1995 рік, Світоч – на 1995 рік, Погляд – на 1996 рік. Гібриди відзначалися високою урожайністю, вмістом олії в насінні, скоростиглістю, а також менше, ніж сорти, уражувалися хворобами. Наприклад, за даними конкурсного випробування 1990 – 1992 рр. середня урожайність і збір олії простого міжлінійного гібрида Світоч була більшою за стандарт (Харківський 49) на 5,6 ц/га і 248 кг/га відповідно [7].

У лабораторії, яку він очолював, уже до 1985 року було створено необхідний фонд продуктивних ліній, джерел стерильності та відновників фертильності пилку, які стали цінним вихідним матеріалом для створення гетерозисних гібридів у майбутньому.

Впродовж десяти років (з 1980 по 1990 рр.) А. Д. Гуменюк був головою координаційно-методичної ради України з питань збільшення виробництва олійних культур, а також підвищення їх урожайності і поліпшення якості. А. Д. Гуменюк має велику кількість (понад 120) опублікованих наукових праць, в яких учений досліджував питання селекції, насінництва й агротехніки вирощування соняшнику, серед яких 14 авторських свідоцтв (в тому числі за виведення високопродуктивних сортів соняшнику, районованих у різних областях УРСР).

Вчений має нагороди, серед яких: орден “Знак Пошани” (1973), орден Трудового Червоного Прапора (1979), бронзова медаль ВДНГ СРСР (1975), бронзова медаль ВДНГ УРСР (1980), срібна медаль ВДНГ СРСР (1987), урядові медалі. У 2005 році Анатолій Дмитрович Гуменюк був звільнений з роботи у зв'язку з виходом на наукову пенсію.

Отже, А. Д. Гуменюк є представником Харківської школи селекціонерів історичного етапу зламу епох в селекції соняшнику – етапу переходу від популяційної до гетерозисної селекції. Еволюція поглядів А. Д. Гуменюка стосовно питання *“соняшник – сорти чи гібриди”* відбувалася впродовж 1980 – 1990 рр., в результаті якої вченим було визнано перспективність напряму створення гібридів.

Селекціонеру на практиці вдалося досягти біологічного максимуму вмісту олії (до 60 %) в насінні створених ним сортів-популяцій соняшнику.

А. Д. Гуменюк є співавтором гібридів соняшнику Харківський 49, Харківський 58, Зустріч, Світоч, Погляд.

Продуктивні лінії, джерела стерильності та відновники фертильності пилку, створені у лабораторії, яку він очолював, стали цінним вихідним матеріалом для створення гетерозисних гібридів у майбутньому.

Таким чином, науковою працею частково заповнено прогалину у вітчизняній біографістиці та історіографії з питання висвітлення постаті А. Д. Гуменюка в історії аграрної науки, основних наукових здобутків ученого і внеску в розвиток вітчизняної селекції соняшнику.

Джерела та література

1. Анатолій Дмитрович Гуменюк (Особова справа). – Архів Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН. – 56 с.
2. Кириченко В. В. Анатолій Дмитрович Гуменюк / В. В. Кириченко, А. Д. Гуменюк, В. М. Ожерельєва // Юр'ївська школа рослинників (1908 – 2008). Наук. вид. Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН – Х. : Магда ltd. – 2008. – 256 с.
3. Державний архів Харківської області. Звіт "Селекція і насінництво соняшнику" про виконання тематичного плану науково-дослідних робіт за 1960 р. Укр. орд. Леніна НДІ рослинництва, селекції і генетики Укр. Акад. с.-г. наук (виконавець: аспірант Гуменюк А. Д.). – Ф. Р-6070, Оп. № 1, Спр. № 104, арк. 315 – 316.
4. Тымчук В. М. Подсолнечник, СУР и проблемные вопросы / В. М. Тымчук // Реклама на село. – 2014. – № 26 (698). – С. 10.
5. Тымчук В. М. Роль и место раннеспелых и ультраскороспелых гибридов подсолнечника / В. М. Тымчук, Г. П. Сарапин // Агросвіт. – № 1 (17). – 2014. – С. 8.
6. Гуменюк А. Д. Селекция подсолнечника на Украине / А. Д. Гуменюк // Селекция и семеноводство. – К.: Урожай. – 1980. – Вып. 46. – С. 25 – 27.
7. Лаборатория селекции масличных культур. Южное отделение ВАСХНИЛ, Украинский НИИ растениеводства, селекции и генетики им. В. Я. Юр'єва. – Харьков, 1979. – 89 с.

Kosenko R. A. Anatoliy Gumenyuk's main scientific achievements and contribution to the development of the sunflower breeding in Ukraine

Doctor of Philosophy in Agriculture Anatoliy Gumenyuk's biographical data, scientific achievements and contribution to the development of the domestic sunflower breeding were investigated and systematized.

This scientist wrote a large number of scientific works (more than 120) on breeding, seed production and agricultural technologies of sunflower cultivation, among which there are 14 copyright certificates (including creation of high-yielding sunflower cultivars zoned in different regions of the Ukrainian SSR).

The breeder has achieved the biological maximum of oil content (up to 60%) in his sunflower seed populations in practice. Anatoly Gumenyuk is a representative of Kharkiv school of breeders. He worked during the historical period of sunflower breeding – namely in the period of transition from population to heterosis sunflower breeding.

Key words: *Anatoly Gumenyuk, biographical data, history of agricultural science, sunflower breeding, sunflower cultivars and hybrids*

Косенко Р. А. Основные научные достижения и вклад А. Д. Гуменюка в развитие селекции подсолнечника в Украине

Приведены научные достижения и вклад кандидата с.-х. наук А. Д. Гуменюка в развитие отечественной селекции подсолнечника. Исследованы и систематизированы биографические данные ученого. А. Д. Гуменюк – автор большого количества научных трудов (более 120) по вопросам селекции, семеноводства и агротехники выращивания подсолнечника, среди которых – 14 авторских свидетельств (в т. ч. за выведение высокопродуктивных сортов подсолнечника, районированных в различных областях УССР). Селекционеру на практике удалось достичь биологического максимума содержания масла (до 60 %) в семенах созданных им сортов-популяций подсолнечника. Он является ярким представителем Харьковской школы селекционеров исторического этапа в селекции подсолнечника – этапа перехода от популяционной к гетерозисной селекции.

Ключевые слова: *А. Д. Гуменюк, биографистика, история аграрной науки, селекция подсолнечника, сорти, гибриды подсолнечника*